Г. С. Кузан, викл.

МЕТОНІМІЯ ЯК ШЛЯХ ЗМІЩЕННЯ ОЗНАЧАЛЬНИХ ТА ОБСТАВИННИХ ВІДНОШЕНЬ
(у межах складних слів і словосполучень)

У статті розглядається дія метонімії при зміщеннях означальних відношень у межах складних слів з першим атрибутивним компонентом та при переходах між означеннями-прикметниками і обставинами-прислівниками у складі відповідних словосполучень.

The article deals with metonymy as a way of shifting of attributive relations in structure of compounds with the first attributive component and of transitions between attributives-adjectives and adverbial modifiers.

Явище зміщення означень від одного означуваного слова до іншого, яке в літературі традиційно називається гіпалагою і має лексико-синтаксичну природу[1], описується звичайно в межах атрибутивних словосполучень, наприклад: *біляве волосся – білява дівчина*, в тому числі як метонімічні епітети[2]. Однак семантичні процеси аналогічного характеру відбуваються також у деяких інших синтагматичних оточеннях, зокрема: а) при творенні складних слів з першим означальним компонентом і б) у змінах вираження ознаки при переходах відповідного позначення між атрибутивним і обставинним словосполученнями. Ці явища значно меншою мірою привертали до себе увагу дослідників[3] і тому стали об'єктом нашого дослідження, метою якого є класифікація основних типів дії метонімії в зазначених синтагматичних групах за лексико-синтаксичним принципом (відповідно до вже узвичаєної сьогодні і значно краще вивченої під цим кутом зору класифікації типів іменникової метонімії).

1. Твірною основою для композитів з метонімічно зміщеним значенням першого компонента можуть бути як інше складне слово, так і атрибутивне словосполучення. Як і в межах атрибутивних словосполучень, при творенні складних слів цього типу метонімічний процес може не замикатися в рамках двох ланок одного переносу, а послідовно поширюватися далі: *мікроорганізми – мікробіологія* „наука, що вивчає мікроорганізми" – *мікробіолог* „фахівець з мікробіології". Якщо в першому члені цього ряду компонент *мікро...*

вживається в його власному атрибутивному значенні „дуже малий, найдрібніший” (пор.: *мікроавтомобіль, мікродвигун, мікроінсульт, мікрокалькулятор, мікрохвилі* і под.), то в двох наступних відбувається зміщення його віднесеності, тобто цей компонент означає вже не „найдрібніший”, а „пов’язаний з найдрібнішим”[4].

Кількість типів метонімічних зміщень означальних відношень при творенні складних слів порівняно з кількістю їх у межах атрибутивних словосполучень невелика, їх продуктивність також відрізняється від продуктивності метонімічних зміщень у семантичній структурі прикметників. Найпродуктивнішим тут виявився перший з поданих нижче типів:

– ознака об’єкта певної дії (діяльності) – ознака її суб’єкта, наприклад, від ознаки музичного інструмента до ознаки відповідної спеціалізації музиканта: *бас-гітара – бас-гітарист*, *альт-саксофон – альт-саксофоніст*, *електрогітара* (семантична структура цього слова може бути розшифрована як „електрична гітара” – так само, як у словах *електростанція, електробритва, електрогрілка* і под.) – *електрогітарист* (розшифрування „електричний гітарист” уже неможливе). Досить продуктивним у межах цього метонімічного типу є напрям характеристики суб’єкта за ознакою галузі, сфери його діяльності, наприклад: *рок-музика – рок-музикант, поп-музика – поп-музикант, поп-співак*; *топ-мода* (англ. top „високий, найвищий” – буквально „висока мода”) – *топ-модель* (про манекенницю; український переклад „висока модель” тут уже неможливий); *відеотехніка, відеоапаратура, відеозапис, відеофільм* і т. ін. – *відеоінженер, відеооператор, відеорежисер* і т. ін.; *кардіохірургія – кардіохірург*, *мікрохірургія – мікрохірург, нейрохірургія – нейрохірург*; *сантехніка* (санітарна техніка) – *сантехнік*; *газозварювання* (газове зварювання), *електрозварювання* (електричне зварювання) – *газозварник, електрозварник*; *партгрупа* (партійна група) – *партгрупорг* „організатор партійної групи”; *керівник з фізкультури* (фізичної культури) – *фізкерівник* (наприклад: „На уроці фізкультури в спортивному залі фізкерівник скомандував їм: „Ліворуч!” – О.Гончар). Дія цього метонімічного типу на основі атрибутивних словосполучень: *патологічна анатомія* (це також зразок гіпалаги – на основі конструкцій типу „анатомія патологічних явищ”) – *патологоанатом*; *чорна робота* „фізично важка, брудна робота” – *чорнороб* „робітник, що виконує чорну роботу”.

– ознака певного цілого – ознака його частини: *міськрада* (міська рада) – *міськвиконком* (виконавчий комітет міської ради). Але в основному це напрям переходів від ознаки певної структури, об'єднання і т. ін. до ознаки їхніх членів, наприклад: *генштаб* (генеральний штаб) – *генштабіст* „працівник генерального штабу" (розшифрування цього композита як „генеральний штабіст" уже неможливе); *суперфінал* „остаточний, завершальний фінал (у кількаступеневих іграх, матчах, чемпіонатах тощо)" – *суперфіналіст* „учасник суперфіналу"; *літгурток* (літературний гурток), *літстудія* (літературна студія) – *літгуртківець* (розшифрування „літературний гуртківець" неможливе), *літстудієць*. У структурі таких деривативів-композитів часто не виділяється самостійно, як окреме слово, другий компонент, що позначає носія ознаки суб'єкта, наприклад: *профком* (профспілковий комітет) – *профкомівець, робітфак* (робітничий факультет) – *робітфаківець, колгосп* (колективне господарство) – *колгоспник* і т. ін.

– інші типи метонімічних зміщень при вираженні означальних відношень у складних іменниках досить непродуктивні, Це, зокрема:

- ознака певної властивості предмета – ознака призначення іншого предмета для цієї властивості: *евакогоспіталь, евакопункт, евакоприймальник* – госпіталь і т. ін. для приймання й лікування евакуйованих поранених, хворих і т. ін. (пор. семантично „правильне" утворення подібного типу: *травмпункт, травмопункт* – травматологічний пункт);
- ознака певного вмісту – ознака його вмістища: *мікроклімат* – клімат невеликої ділянки земної поверхні або закритого приміщення; *мікросвіт* – світ атомів і молекул, тобто *мікрочастинок;*
- ознака об'єкта певної дії – ознака самої дії: *культпохід* – колективне відвідування культурно-освітнього закладу; *мікро*(*фото-, кіно-*)*знімання*(*-фільмування*) – виготовлення на світлочутливій плівці *мікрофільмів* і *мікрофотокопій*; *мікрорайонування* – планування *мікрорайонів; телевідеоремонт* (з оголошень про послуги для населення), тобто ремонт теле- і відеоапаратури.

2. У процесах зміщення між позначеннями ознаки предмета, тобто прикметниками, і ознаки дії, тобто прислівниками, виступають переважно якісні прикметники і похідні від них або взагалі словотвірно співвідносні з ними якісно-означальні прислівники.

Дослідники відзначають активізацію таких лексико-синтаксичних зміщень від прикметника до прислівника в слов'янських мовах з кінця XIX ст.: наприклад, білорус. „Над чыстым аркушы, прад вузенькім акном, / *Прыгожа* літары выводзіць ён пяром..."(М.Богданович), рос. „Пожарные автомобили... лили струи во все окна, из которых, гудя, *длинно* вибивалось пламя" (М.Булгаков), „Нам было *молодо* (предикатив) обоим" (А.Вознесенський)[5], укр. „*Мертво* пада вбивця лютий при шовковім знамені" (А. Малишко)[6] і т. ін. Характеризуючи стилістику Шевченкової поезії, дослідник, зокрема, відзначає, що „колір Шевченко передає традиційно – прикметником. А прислівникових епітетів на зразок *синьо, сизо, червоно, малиново* та ін., таких популярних у поезії XX століття, у нього не знаходимо"[7]. Але в своїй основі така модель відома ще з пам'яток давньоруської мови, наприклад: „гребьци гребуть *невидимо*"[8], простежується вона також у староукраїнській мові, наприклад у Літописі Самовидця: „*живо* люде вь огнь на спалення йшли", тобто живі, живими; „князя Пожарского *живо* поймано", тобто живого, живим; „з безчестіемъ на Москву *голо* попроважено [гетьмана Самойловича з синами]", тобто голих, голими[9]. Інша річ, що „діапазон такої сполучуваності звузився в сучасній українській мові. Відповідні значення передаються іншими структурами" [10].

Говорячи про переходи від прислівникового до прикметникового способів вираження ознаки ніби з „нелогічною" лексико-граматичною сполучуваністю в межах відповідних словосполучень, слід, однак, мати на увазі, що в багатьох випадках такі переходи є лише уявними, які видаються метонімічними зміщеннями тільки з позиції сучасної мовної свідомості. Насправді ж тут ми маємо справу з продовженням функціонування старих атрибутивних словосполучень або творенням за аналогією до них нових словосполучень, де прикметник продовжує вживатися у своєму власному лексико-синтаксичному значенні. Наприклад, у зворотах „Він [княжич] зблід і висох від постів і *малого спання*" (М. Грушевський), „воювати *малою кров'ю*", тобто ціною малих утрат, уживання прикметника видається на перший погляд метонімічною трансформацією спільнокореневого прислівника або неозначено-кількісного числівника в конструкціях на зразок „*мало спати*", „воювати, проливаючи *мало крові*". Насправді ж це, очевидно, продовження попереднього вживання прикметника *малий у* значенні „нечисленний, кількісно, обсягом, тривалістю невеликий", пор. у

давньоруській мові: „съ *малою дроужиною* поєде", „с *малыми вои* идеши", тобто з малою кількістю дружинників, воїнів і т. ін. О.О.Потебня, аналізуючи вживання звороту *малые люди* в значенні „мало людей", відзначав: „Поняття кількості одержується абстрагуванням від понять вимірюваного. На ступені конкретності кількість мала була якісно змінюватися разом зі зміною вимірюваного. Сліди такого погляду зберігаються в руській (та інших мовах) в історичний час, а почасти й дотепер. …Нова мова... виражає кількість прислівником..." [11].

Прислівники, що вживаються при таких трансформаціях у функції, співвідносній з функцією прикметників як атрибутивних означень, у художній мові виступають (так само, як і прикметники) епітетом: „А в очах перстніє *синьо,* / Як в червневі дні!" (М.Хвильовий) – метонімічний епітет, перенесений від ознаки синіх очей[12].

Типи таких метонімічних переходів між вираженнями ознаки іменника і ознаки дієслова в основному співвідносні з типами власне прикметникової гіпалаги, але можуть мати відмінну від останніх продуктивність уживання:

– ознака суб'єкта певної дії (стану) – ознака самої дії (стану) (зміщення від прикметника до прислівника). Найпродуктивніше тут представлені прислівники, похідні від якісних прикметників зі значенням кольору: „Сонечко за гору пада, блищить вода *червоно*" (Марко Вовчок), пор. *червона вода, червоний блиск*; особливо часто в поезії В.Сосюри: „Огні засвітились *червоно* / в далекім небеснім гаю"; „*Червоно* танув сніг в пожежах барикад", пор. *червоний сніг;* „Ой *рожево* сонечко сходило" (І.Франко); „Наталка дивиться *синьо*" (М.Хвильовий), пор. *сині очі;* „А льон цвіте *синьо, синьо*" (В.Юхимович), пор. *синій льон, синій цвіт;* „Ой калина *біло* цвіте, а червоним родить" (з народної пісні); „Море під сильним вітром шуміло збурено й *чорно*" (І.Микитенко), пор. *чорне море;* в індивідуально-авторському вживанні: „Іде кіт через лід / *чорнолапо* на обід" (М.Вінграновський), пор. *чорнолапий кіт.* Досить часто у функції таких зміщених означень виступають одиниці зі значенням запаху: „Над водою *гірко* і *п'янко* пахло осиковими сережками" (М.Стельмах), пор. *гіркий, п'янкий запах*, рідше – з деякими іншими лексичними значеннями. Це, зокрема, прислівники зі значеннями температурних ознак, світла – темряви, тактильних відчуттів, звукових відчуттів, вологи – сухості, розміру, віку людини, певних її фізичних

та психічних станів тощо: „В сонну тишу над селом / Прорипів протез *іржаво.* / Тінь якась...” (Б.Олійник); „У Галичі дзвони грають *малиново*” (Р.Федорів), пор. *малиновий дзвін;* „Сіріють *німо* стіни” (В.Симоненко), пор. *німі стіни;* „Тимко стоїть..., зціпивши зуби..., очі горять *сухо*” (Григорій Тютюнник), пор. *сухі очі;* „Шумлять отави *молодо*” (Д.Луценко); „Лелека, мов старий грузин, / По жовтім полю ходить *босо*” (М. Вінграновський). У функції предикатива: „Сухо й *колючо* в гущавині. Акація, гледичія переплелись...” (О.Гончар).

– ознака певної дії (стану) – ознака її суб’єкта (тип, протилежний попередньому, – зміщення від прислівника до прикметника), наприклад: „*невидна* ніч” („Була тоді ніч темна та невидна”. – Панас Мирний) – від *не видно*; *темний* заст. „сліпий, незрячий” („Темний він був на очі, а ходив без проводиря”. – П.Куліш) – на основі конструкцій на *йому [ніби] темно* (про сліпого); назва *тісна баба* „гра, в якій ті, що сидять на кінцях лавки, тиснуть на тих, що сидять посередині, намагаючись витіснити їх і зайняти їхнє місце” – на основі конструкцій на зразок „щоб було *тісно*”.

– ознака об’єкта певної дії – ознака самої дії (зміщення від прикметника до прислівника) – наприклад, поширені у фольклорі й розмовній мові звороти на зразок „*м’яко* спати (тобто на чому-небудь м’якому) й *солодко (смачно* і т. ін., тобто що-небудь солодке, смачне і т. ін.) їсти”; фразеологізм *несолоно сьорбавши* „не досягнувши чого-небудь, ні з чим”. Інші приклади дії цього метонімічного типу: *смачно* – у значенні „роблячи смачним”: „Хоч і молода, але вміла [невістка] вже й *смачно* (тобто щось смачне, смачні страви) *готувати,* й подати на стіл” (Є.Гуцало); „Гостей запросили до столу. *Частували* щедро й *смачно*” (З.Тулуб), тобто чимось смачним, смачними стравами; *чисто / брудно одягатися, ходити* і т. ін. („Вона любила чепуритись і *держала себе* дуже *чисто*”. – І.Нечуй-Левицький; „Ні харчів, ні навіть сорочок чистих. Новий рід тортур: сиди голодний і *ходи брудно*”. – С.Єфремов, Щоденники); *ходити*, *одягатися чорно* і т. ін.: „Галя в м’яких голубих тонах, виглядає як лялечка. Катря – *темно вбрана*” (М. Вороний); „Ходили тогді в кармазинах тілько люде значні да шабльовані, а міщане *одягались синьо, зелено* або у горохвяний цвіт” (П.Куліш); *тонко прясти,* тобто прясти тонку пряжу.

– ознака певної дії (стану) – ознака її об‘єкта (тип, протилежний попередньому, – зміщення від прислівника до прикметника). Цей метонімічний тип не має свого відповідника серед

метонімічних зміщень означення в структурі прикметникових значень. Наприклад, у фразеологічних одиницях: *дурні гроші* „гроші, що дістаються даром", тобто „*дурно зароблені* гроші"; *легкий / тяжкий хліб* „засоби для існування, заробітки, *легко / важко зароблені*".

– ознака певної дії (стану) – ознака її місця (зміщення від прислівника до прикметника; тип непродуктивний) – наприклад, з мови фольклору: „Ой, через гору *бистра стеженька,* ой, ішла ж нею красна панянка" [13], тобто стежка, якою *бистро йшов* названий суб'єкт.

Як показує досліджений матеріал, за своїми лексико-синтаксичними характеристиками метонімічні зміщення як першого компонента з означальним значенням у складних словах, так і при переходах між вираженнями означальних і обставинних відношень у словосполученнях дуже подібні до явища гіпалаги в атрибутивних словосполученнях[14]. Однак їх продуктивність і, відповідно, кількість виділених типів помітно відрізняється від останніх, в основному в бік зменшення. Так, у межах композитів найпродуктивнішими виявилися типи „ознака об'єкта певної дії – ознака її суб'єкта" та „ознака певного цілого – ознака його частини"; при переходах між означальними і обставинними словосполученнями – типи „ознака суб'єкта певної дії – ознака самої дії" та „ознака певної дії – ознака її суб'єкта" (зі значно меншою продуктивністю інших типів). Дослідження відзначених метонімічних процесів дозволяє повніше з'ясувати суть явища метонімії як загальномовного за діапазоном своєї дії.

[1]Тараненко О. О. Метонімія // Українська мова (енциклопедія). – К., 2004. – С. 341; [2]Шутова Л.І. Епітет в українській поезії 20–30-х років XX століття (структурно-семантичні і функціональні аспекти): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – С. 27-28; [3]Пор., наприклад: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – Т. 1/2 – М., 1958. – С. 175; Коротеев А.А. Синтаксические смещения в современном русском языке: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Куйбышев, 1964. – С. 18; Рябцева Э.Г. К вопросу о грамматической метонимии // Научные труды Кубанского ун-та. – Краснодар, 1972. – Вып. 153. – С. 85; Сиротина В.А. Метонимия и метонимический эпитет в художественной речи // Русский язык в школе. – 1980. – № 6.– С. 76; Тулина Т.А. Особенности семантической структуры атрибутивных словосочетаний в русской разговорной речи // Русское языкознание. – 1980. – Вып. 1. – С. 70-78; Раевская О. В. Прилагательное как фактор семантической многомерности текста // Филологические науки. –

2003. – № 6. – С. 65; [4]Пор.: Тулина Т. А. Указ. раб. – С. 77; [5]Норман Б. Тенденции в развитии качественных наречий в белорусском и других славянских язиках // Wissenschaftliche Beiträge der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald: Beiträge zur Slawistik, II. Aktuelle Entwicklungsprobleme slawischer Sprachen. – Greifswald, 1995. – С. 108-121. Див. також: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – С. 262-263; Ермакова О.П. О связи словообразовательных и синтаксических явлений // Вопросы синтаксиса русского языка. – Калуга, 1969. – С. 35, 45-46; Ижакевич Г. П., Кононенко В. И. Основные тенденции внутриструктурного развития и взаимодействия современных восточнославянских литературных языков // IX Міжнародний з'їзд славістів: Слов'янське мовознавство (доповіді). – К., 1983. – С. 44; Sitarski A. Структура и функционирование наречий в русском языке новейшего времени. – Poznań, 2001. – С. 103; Раевская О. В. Указ. раб. – С. 65; [6]Шерех (Шевельов) Ю. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951. – С. 334. Див. також: Єрмоленко С. Я. Слово, оновлене часом // Культура слова. – 1976. – Вип. 11. – С. 24-25; [7]Сидяченко Н.Г. Про що розповідає прислівниковий епітет Т.Г.Шевченка // Культура слова. – 1989. – Вип. 37. – С. 47; [8]Янович Е. И. Наречие в истории русского языка. – Минск, 1987. – С. 19; [9]Див., зокрема: Потебня А. А. Указ. раб. – С. 175; [10]Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 375; [11]Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – Т. 3. – М., 1968. – С. 390-391; [12]Див.: Шутова Л. І. Зазнач. праця. – С. 92. Пор. також: Долгих И.А. Аспекты изучения метонимии // Вестник Московского ун-та: Серия 9. Филология. – 1984. – № 4. – С. 58; [13]Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – Т. 1/2 – М., 1958. – С. 237; [14]Див. про типи метонімії в прикметниках, зокрема: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М., 1974. – С. 211-215; Тараненко О. О. Зазнач. праця. – С. 340-341.

Малащук К. О., асп.

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ ЕТИКО-ХРИСТИЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У МОВІ Г. С. СКОВОРОДИ

У статті аналізується лексико-семантичне поле слів із значенням християнської етики та виховання особистості на матеріалі творів Г. Сковороди.

The article is devoted to the problem of lexical-semantic field of the words with the meaning of Christian ethics and the personal education. The investigation is based on the works of G. Skovoroda